

AQRAR BAZARIN FORMALAŞMASINDA İQTİSADI TƏNZİMLƏNMƏ VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN ROLU

E. N. QULİYEV, aspirant
Az ETKTİ və TI

Aqrar bazar müasir cəmiyyətdə aqrar-sənaye məhsullarının mübadiləsi ilə xarakterik olsa da, ibtidai cəmiyyətdə bilavasitə əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının həm qarşılıqlı, həm də digər tələbat məhsullarının mübadiləsini özündə əks etdirmişdir. Cəmiyyətdə istehsal mənasibətləri inkişaf edərək təkmilləşdikcə - aqrar bazarda mübadilənin xarakteri də dəyişmiş, pulun ekvivalent mübadilə vasitəsi rolunda çıxış etməsi dövriyyənin həcmi-nin genişlənməsini şərtləndirmişdir. Aqrar məhsulların ticarətinin genişləndirilməsi kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi sahələrinin də inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. Natural mübadilənin dəyər forması ilə əvəzlənməsi aqrar bazarı formalaşdıran sahələrdə mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi ilə də nəticələnmişdir.

Bazar mənasibətlərinə keçid, aqrosənaye integrasiyasının inkişafı və ictimai əmək bölgüsünün dərinləşdiyi şəraitdə təkrar istehsal prosesində mübadilə mərhələsinin rolu və əhəmiyyəti get-gedə güclənir.

Respublika ərzaq kompleksinin həlqələri arasındakı iqtisadi əlaqələr sərbəst təşkil olunan əmtəə mübadiləsi şəklini alır ki, bu da əmtəə-pul mənasibətləri sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Qiymət və maliyyə-kredit vasitələrindən çevik istifadə olunması qanunları nəzərə almaqla bazara bacarıqla sahib olub onun idarə edilməsi, milli valyutanın - manatın-nüfuzunun möhkəmləndirilməsi və artırılması kənd təsərrüfatında səmərəli qənaətlə xərc mexanizmin yaradılmasına, ədalətli və bərabərhüquqlu mənasibətlərin möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır.

Respublikanın xalq təsərrüfatının sahələri arasında fəaliyyət mübadiləsi əmtəə dövriyyəsi şəklini alan alış-satqı yolu ilə baş verir.

Tədqiq olunan kompleksin mübadilə sferası onun aralıq və son məhsulunun hərəkəti vasitəsilə ifadə olunur.

Mübadilə sferası vasitəsilə respublikanın ərzaq kompleksinin təməl sahələrinin (kənd təsərrüfatı və emal sənayesi) və digər həlqələrinin istehsal vasitələri və əmək vasitələri (xammal, materiallar, avadanlıq, yanacaq, nəqliyyat və təmir xidmətləri və s.) qismində aralıq məhsullarına, əhalinin birbaşa son hazır istehlak mallarına, bu kompleksə daxil olmayan istehsal sahələrinin xammala olan ehtiyacları ödənilir.

Aqrar bazarın formalaşması müxtəlif istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi və onların qarşılıqlı integrasiyasının təmin edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Aqrar bazara əsas etibarilə kənd təsərrüfatı istehsalı, emal sənayesi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ticarəti, kənd təsərrüfatına maddi-texniki xidmət göstərən sahələr və s. daxildir. Aqrar bazarı formalaşdıran sahələr arasında əlaqələr, iqtisadi təşkilati vasitələrin yeni istehsal mənasibətlərinin xarakterinə səmərəli uyğunlaşdırıl-

masından bilavasitə asılıdır.

Bazar mənasibətlərinin prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən inkişaf etmiş qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsi də göstərir ki, kənd təsərrüfatında fermer təsərrüfatları arasında sahələrarası əlaqələndirmənin düzgün təşkili ixtisaslaşdırma və təmərküzləşdirməni gücləndirir, məhsul istehsalının artımı və yüksək səmərəlilik təmin olunur. Belə ki, son onilliklər ərzində ABŞ-da fermer təsərrüfatlarında regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla ixtisaslaşma və təmərküzləşmənin güclənməsi, onların texniki bazasının möhkəmlənməsi ilə əlaqədar kənd təsərrüfatında dərin struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Bu quruluş dəyişikliyi kənd təsərrüfatı məhsullarına, xüsusilə taxıla, pambığa, tərəvəzə, ət və südə tələbatın artması ilə yaranmışdır. Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması öz əksini təkcə əmtəəlik səviyyəsinin yüksəlməsində deyil, eyni zamanda istehsal fəaliyyətinin dinamikasında, səmərəlilik göstəricilərinin kəskin artımında tapmışdır.

Müasir şəraitdə aqrar bazarın formalaşmasını və səmərəli fəaliyyətini çevik iqtisadi vasitələrin təsiri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Aqrar bazarın formalaşmasında iqtisadi vasitələrin rolu transformasiya prosesinin hazırkı mərhələsində ölkənin iqtisadi əlaqələrinin, o cümlədən iqtisadi stimullaşdırma mexanizminin tərkib hissəsi kimi xarakterizə edilir.

İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, müstəqillik əldə etmiş respublikamızın dünya təsərrüfatçılıq sisteminə integrasiya güclənir. Ölkə iqtisadiyyatına iri həcmli investisiyalar yönəldilir, idxal-ixrac əməliyyatları genişlənilir. Təbii ki, bütün bunlar aqrar bazarın formalaşmasına və fəaliyyət istiqamətlərinə öz təsirini göstərir. Odur ki, liberallaşdırılmış xarici əlaqələr kursunun həyata keçirilməsi fonunda aqrar bazarın xarici rəqabətin əlverişsiz təsirindən qorunmasına daha çox üstünlük verilməlidir.

Aqrar bazar milli iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyət kəsb edən strukturu olduğundan onun formalaşmasına və inkişafına əsas etibarilə iki aspektdən yanaşmaq fikrimizcə daha məqsədəuyğun olardı.

Birincisi, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi respublikamızın digər dövlətlərlə, xarici firma və şirkətlərlə bağlanmış iqtisadi müqavilələr xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin inkişafına öz təsirini göstərir. Bununla yanaşı ayrı-ayrı istehsal və xidmət sahələri arasında iqtisadi mənasibətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə dövlət daxili aqrar bazarda iqtisadi əlaqələri stimullaşdırmaqla aqrar iqtisadiyyatın inkişafına həlledici təsir etməklə, eyni zamanda bazarın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinə də şərait yaradır.

İkincisi, məlum olduğu kimi, aqrar bazarı əhalinin çox ehtiyac duyduğu istehlak bazarıdır. Onun səmərəli

fəaliyyətinə əlverişli şərait yaradılması, aqrar bazarda bolluğun qiymət tarazlığının təmin edilməsi transformasiya şəraitində ən mühüm problemlərdən biridir. Yeni istehsal münasibətlərinə keçid aqrar bazarın formalaşmasında iqtisadi vasitələrin roluna keyfiyyətə yeni baxımdan yanaşılmasının obyektiv zərurətə çevirir. Aqrar bazar iqtisadi qanunların, o cümlədən bazar təsərrüfatçılıq sisteminin prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Lakin əksər hallarda azad bazar iqtisadiyyatda bu və ya digər səbəbdən yaranmış destruktiv tendensiyaları zamanında aradan qaldırmaq iqtidarında olmur. Bazar sərbəstliyi, iqtisadi münasibətlərin tələb və təklif əsasında formalaşması son nəticədə sosial-iqtisadi böhranların yaranmasına gətirib çıxarır. Təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi müstəqilliyi sahibkarların bütün sosial-iqtisadi problemlərin həllini öz üzərlərinə götürülməsini şərtləndirir ki, xüsusilə hazırkı şəraitdə bu istehsalın dayandırılmasını şərtləndirir. Aqrar bazarın formalaşmasında iqtisadi vasitələrin rolunu aktivləşdirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə sahədə kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi yaradılan əlavə dəyərin böyük bir hissəsini istehsalın genişləndirilməsinə yönəlməsinə kəskin ehtiyac vardır. Yerli aqrar əmtəə istehsalçılarının xüsusi vəsaitləri hesabına istehsalın genişləndirilməsinə nail olmaları yalnız güclü iqtisadi stimulların və dövlətin uzunmüddətli aqrar siyasətinin reallaşdırıldığı şəraitdə mümkün ola bilər.

Hal-hazırda kənd təsərrüfatında dövlət büdcəsinə vergi xalis gəlirin, əlavə dəyər və habelə aksizlərdən alınır. Bununla yanaşı, əmək haqqından sosial sığorta fonduna ayırmalar da əslində vergi xarakteri daşıyır və müəssisələrin iqtisadi vəziyyətinə ciddi təsir göstərir. Mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq təsərrüfatların fəaliyyət istiqamətlərindən asılı olmayaraq alınan yüksək dərəcəli vergilər qiymət prioritetinin və maddi-texniki təchizat sisteminin pozulduğu şəraitində son nəticədə istehsalın həcmində azalmasına gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən, vergi sistemi vasitəsilə fermerlərin istehsalın quruluşu haqqında qəbul edəcəkləri qərarlara təsir göstərmək mümkündür. Bunun üçün vergilərin məbləği əkinlərin quruluşuna uyğun olaraq müvafiq ərazinin iqtisadi və təbii-iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Belə vergi sistemi ölkənin daha çox ehtiyac duyduğu məhsulların istehsalının genişləndirilməsini digər iqtisadi vasitələrlə bərabər stimullaşdırılmalıdır. Bu zaman hər bir zona və ya inzibati rayon üçün bütün becərilən bitki növləri üzrə əkinin, habelə otlaq və biçənəklərin hər hektarından, alınacaq verginin miqdarı müəyyən edilməlidir. Təklif olunan vergi mexanizminin müsbət cəhəti onun sadə olmasıdır. Bu mexanizm, eyni zamanda bəzi vacib istehsal sahələri üzrə fermerlərin bir neçə ilə mövcud torpaq vergisindən azad edilməsi də nəzərdə tutulmalıdır.

Aqrar islahatlar dərinləşdikcə təklif olunan sistem daha dəqiq hesablanmalara əsaslanan və mühasibat uçotunun məlumatlarından istifadə edən progressiv vergi sistemi ilə əvəz oluna bilər.

Əlverişli vergi siyasətilə yanaşı, dövlət kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının iqtisadi müdafiə sis-

temini də yaratmalıdır. Bu sistemə aşağıdakı əsas elementlər daxil edilməlidir.

- məhsul istehsalını aqrar sahənin inkişafı üçün əlverişli şərtlərlə sığorta edilməsi;

- aqrar bazarı formalaşdıran sahələrin dövlət tərəfindən subsidiyaşdırılması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə təminatlı qiymətlər sisteminin tətbiqi;

- aqrar əmtəə istehsalçılarına güzəştli şərtlərlə uzunmüddətli kreditlərin verilməsi;

- daxili və xarici bazarlarda aqrar əmtəə istehsalçıların maraqlarını qoruyan xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi;

- torpağın, gələcək məhsulun və əmlakın girov qoyulması əsasında aqrar sahənin kreditləşdirilməsinin hüquqi mexanizminin yaradılması və ona nəzarət;

- ixrac yönümlü fəaliyyətin və daxili bazara daha çox məhsul çıxaran aqrar əmtəə istehsalçıların stimullaşdırılması məqsədilə özəl təsərrüfatlara yardım proqramlarının qəbul edilməsi və onların həyata keçirilməsinin hüquqi, təşkilati və maliyyə təminatının işlənilməsinə hazırlanması.

Aqrar bazarın formalaşmasında və səmərəli fəaliyyətində ən mühüm iqtisadi vasitələrdən biri də kreditlərin verilməsidir. Aqrar bazarın inkişafı məqsədilə dövlət tərəfindən təminatlı kreditlərin verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün hər şeydən əvvəl istehsalçıların maraqlarına cavab verən yeni kredit sisteminin yaradılması zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün ixtisaslaşdırılmış kredit təşkilatlarının yaradılması və onların maliyyə bazasının genişləndirilməsi zəruridir. İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı kimi mühüm bir sahəsinin kreditləşdirilməsi üçün möhkəm maliyyə bazasına malik ixtisaslaşdırılmış dövlət bankının fəaliyyəti təmin edilməlidir. Bütün vəsaitlərdən istifadə edərək həmin bankı yeni yaradılacaq təsərrüfat strukturlarının maliyyə dayəyinə çevirmək zəruridir.

Yaradılacaq özəl təsərrüfatların maliyyə vəziyyətlərinin zəifliyi və onların maliyyə vəsaiti cəlb edilməsinə böyük ehtiyacı olduğu, habelə dövlətin özünün ciddi maliyyə sıxıntıları içində olduğunu nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərəcək xüsusi kommertiya banklarının yaradılması hər vasitə ilə stimullaşdırılmalı və onları sağlam əsaslar üzərində fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri tədbirlər görülməlidir.

Aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, aqrar bölmədə islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi maliyyə-kredit sisteminin təkmilləşdirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu sahədə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur: kreditdən istifadəyə görə faiz siyasətinin kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşunun, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının, istehsalla məşğul olan sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılmasına yönəldilməsi; kreditdən səmərəli istifadə edən və onu vaxtında qaytaran müəssisələrin, özəl qurumların və s. təsərrüfatların marağını artırmaq məqsədilə onlara verilən kredit-

lərə görə faiz dərəcələrinin nisbətən azaldılması; böyük məbləğdə debitorlara yol verən, qeyri-obyektiv səbəblərdən ambarlarda normativdən çox mal saxlayan müəssisələrə kredit verilməsinin məhdudlaşdırılması; onlara bankın qoyduğu faiz dərəcələrinin orta faiz dərəcəsinə nisbətən xeyli artırılması.

Özəl təsərrüfatlarda istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb və təklifin tarazlığının qorunmasına yönəlik tədbirlər aqrar bazarın təkmil əsasda fəaliyyətinə nail olunmasının başlıca şərtidir. Bu amil dövlətin aqrar siyasətinin uzunmüddətli strateji kursunun əsasını təşkil etməlidir. Kənd təsərrüfatına yalnız ayrı-ayrı hallarda (məs., təbii fəlakət zamanı, strateji əhəmiyyətli məhsul istehsalının artırılması, sənaye məhsulu ilə kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin birincinin xeyrinə kəskin dəyişdiyi və s.) dotasiyalar verilməlidir.

İstehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkilinə yardım göstərilməsi istiqamətində zəruri təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinə əsaslanmalıdır. Xüsusilə şimal qonşumuz olan Rusiyada kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınmasına maneələrinin qoyulması meyləli və ənənəvi satış bazarlarının itirilməsi bu yöndə tədbirlərin aktuallığını olduqca artırır. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü ilə məşğul olan bazar infrastrukturalarının fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinə uyğunlaşdırılması, yeni tipli satış kooperativlərinin yaradılmasına hər vasitə ilə yardım göstərilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Ümumiyyətlə müasir dövrün mühüm iqtisadi məsələlərindən biri əmtəə-pul münasibətlərinə əsaslanaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının realizasiyasını təkmilləşdirməklə şəhərlə kənd arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etməsinə və nəticədə ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır.

Aqrar bazarda iqtisadi vasitələr aqrar sənaye istehsalının sabitləşdirilməsinə və inkişafına, əhalinin ərzaq, sənayenin isə kənd təsərrüfatı xammalına olan tələbatının ödənilməsinə, kənd təsərrüfatı və digər istehsal və xidmət sahələrin arasında təşkilatı, iqtisadi inteqrasiya münasibətlərinin yaradılmasına, sahələr arasında qiymət prioritetinin təmin edilməsinə, daxili aqrar bazarın qorunmasına xidmət etməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aqrar bazarda sabilliyin mövcudluğu çevik iqtisadi stimullaşma tədbirlərinin reallaşdırılması ilə şərtlənir.

Məlumdur ki, aqrar bazarın ən mühüm istehsal seqmenti olan kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın ən zəif inhisarçılığa malik sahəsidir. Azad rəqabət şəraitində yüksək inhisarçılığa malik sahələrdə qiymətlər sürətlə artır, bunun nəticəsində də aqrar bölmə digər istehsal və xidmət sahələrinin yüksək sürətlə artan iqtisadi təzyiqinə davam gətirmir, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edi-

lən pul gəliri zəruri istehsal xərclərini ödəyə bilmir. Aqrar bazarı, o cümlədən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları bu cür zərərli tendensiya qorumaq məqsədi ilə dövlət inhisar rentasının nizamlanmasını və onun sahələr arasında bölüşdürülməsi funksiyasını öz üzərinə götürməlidir.

Qiymətlərin bir çox istehsal və xidmət sahələrində liberallaşdırılması aqrar sahə ilə digər sahələr arasında qiymət fərqi daha da artmasına səbəb olmaqla, sahə üzrə istehsalçıların maliyyə vəziyyətini daha da pisləşdirmişdir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1990-cı ilə nisbətən 2005-ci ildə kənd təsərrüfatında istifadə edilən maddi vəsaitlərin dəyəri 3300 dəfə artmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfat məhsullarının orta qiyməti üzrə artım cəmi 402 dəfə yüksəlmişdir. Sahələrarası qiymət prioritetinin bu cür dəyişməsi kənd təsərrüfatında yaradılan mənfəətin sahə ilə əlaqədar olan istehsal və xidmət sahələri arasında bölüşdürülməsi ilə nəticələnmişdir.

Aqrar sahənin digər istehsal və xidmət sahələri ilə bərabər iqtisadi münasibətlərinin təmin edilməsi, enerji daşıyıcılarının və material resurslarının alınmasına çəkilən xərclərin əsaslandırılmış qayda da dövlətin daxili maliyyə vasitələri hesabına kompensasiya edilməsi, kənd təsərrüfatı müəssisələri və kənd təsərrüfatı məhsulları emal müəssisələri üçün bazarda istehsal vasitələri istehsal edən müəssisələrin məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi müasir şəraitdə həllini gözləyən problemlərdir.

Əhalinin real gəlirlərinin kəskin sürətdə azalması xarici ölkələrdən gətirilən keyfiyyətsiz, bəzən də istehlaka yararlı olmayan ərzaq məhsullarına tələbatı artırır. Bu hal daxili kənd təsərrüfatı istehsalçıları məhsullarına tələbatın azalmasına səbəb olur. İnteqrasiya və kooperasiya əlaqələrinin pozulduğu hazırki şəraitdə məhsulu saxlamaq və emal etmək imkanı olmayan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları məhsulu dəyər-dəyməzinə verməklə "ziyanın yarısından qayıtmaq" prinsipini əsas tuturlar. Bu vəziyyəti yalnız dövlət tərəfindən daxili aqrar bazarın təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə təşkilatı, iqtisadi və hüquqi tədbirlər sistemi hazırlamaqla, onları tənzimləyən xüsusi qanunçuluq aktlarının qəbul edilməsi ilə nizamlamaq olar.

Qeyd edilməlidir ki, torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olduğundan bir çox ölkələrdə torpağa mülkiyyət formasından asılı olmayaraq onun münbitliyinin qorunması, sağlam ekoloji şəraitin yaradılması, irriqasiya və meliorasiya işlərinin həyata keçirilməsi dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Son illərdə kənd təsərrüfatında mineral və üzvü gübrələrin verilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması torpaqların münbitliyinin aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir. Doğrudur, respublika büdcəsi bu məqsəd üçün vəsait ayırmaq iqtidarında deyil. Lakin gələcəkdə bu mühüm işlər dövlətin tam nəzarəti ilə öz həllini tapmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1.S.V.Salahov "Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri" - Bakı, 2004, 504s. 2.İ.H.İbrahimov "Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri", Bakı 2005, 360 səh. 3.Савченко Е.С. Экономическое регулирование агропромышленного производства (вопросы теории и практики) - М. Экономика и информатика, 2000, - 320с.